

Yusup Mannonov

*O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti
"Kutubxona-axborot faoliyati" kafedrasi dotsenti (v. b.)
E-mail: yusufmannonov5@gmail.com*

AXBOROT-KUTUBXONA FAOLIYATIDA JADIDCHILIK HARAKATI NAMOYANDALARINING TARG'IBOTI

Annotatsiya. Mazkur maqolada XIX asr oxiri XX asr boshlarida Turkiston zaminida jadidchilik harakatining paydo bo'lishi, uning namoyandalari va ularning ilgari surgan g'oyalari tahlil qilinadi. Shuningdek ularni Axborot-kutubxonalarda targ'iboti, jadidchilik harakati milliy uyg'onishning muhim bosqichi bo'lganligi to'g'risidagi ma'lumotlar berilgan.

Kalit so'zlari: jadid, 1917-yil, usuli jadid, "Adibi avval" va "Adibi soniy", muxtoriyatchilik, istiqlolchilik, axborot-kutubxona.

THE PROMOTION OF JADID MOVEMENT REPRESENTATIVES IN INFORMATION AND LIBRARY ACTIVITIES

Abstract. This article analyzes the emergence of the Jadid movement in Turkestan in the late nineteenth and early twentieth centuries, its leading representatives, and the ideas they promoted. It also examines the promotion of Jadid heritage in information and library institutions and highlights the significance of the Jadid movement as an important stage in the process of national awakening. The article provides information on the role of Jadid intellectuals in educational, cultural, and social reforms and their contribution to the development of national consciousness.

Keywords: jadid, 1917, usuli jadid, "Adibi avval" and "Adibi soniy", autonomy, independence, information and library.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2026-yil 15-yanvarda "Kitobxonlik madaniyatini rivojlantirish va aholi o'rtasida kitob o'qishga qiziqishini oshirish chora – tadbirlari to'g'risida"gi PQ-9-sonli qarori e'lon qilindi. Qarorning asosiy maqsadi 2026–2030-yillarda aholini kitobxonlik darajasini

o'shish, har bir odam o'qiydigan kitob sonini yiliga o'rtacha 10 taga yetkazishga qaratilgan. Shuningdek, Prezident qaroriga muvofiq Davlat tomonidan qarorning ijrosi uchun juda katta mablag'lar ajratildi. Masalan, 2026-yil "330 ta mahalla kutubxonasi" loyihasi asosida mahalla kutubxonalari zamonaviy formatga o'tkazilishi, har bir kutubxona uchun BHMning 180 barobarigacha (74 mln 160 ming so'mgacha) mablag' ajratilishi; "Jadidlar izidan" kitobxonlik klubi loyihasi asosida maktab o'quvchilari yilga kamida 20 ta kitob o'qishi ta'minlanishi, faol ishtirokchilar BHMning 15 barobarigacha (6 mln 180 ming so'mgacha) rag'batlantirilishi; "Jahon adabiyoti o'zbek tilida", "Iste'dodli mualliflar", "Kitob – ma'rifat manbai", "Kitobxonlik madaniyatini rivojlantirish jamg'armasi" kabi loyihalariga va boshqa tadbirlarga sezilarli darajada mablag'lar ajratilganligini misol qilib ko'rsatishimiz mumkin. Axborot – kutubxona xodimlari qarorni ijrosini ta'minlashda yetakchi o'rinlarda bo'lishi kerak. Aholi va ayniqsa yoshlar o'rtasida muntazam ravishda adabiyotlarning targ'iboti – tashviqoti bilan shug'ullanishlari lozim. Shu o'rinda jadidchilik harakati namoyandalarining faoliyati bilan tanishtirish, Vatanparvarlik tuyg'ularini foydalanuvchilarga yetkazish ham muhimdir.

XIX asr oxiri XX asr boshlarida Rossiya mustamlakasi bo'lgan O'rta Osiyoda yashovchi xalqlarga har tomonlama tazyiq o'tkazish boshlanadi. Shunga javoban mustamlaka xalqlar tomonidan norozilik kayfiyatidagi qo'zg'olonlar, namoyishlar boshlangan va bu harakatlar ma'rifatparvarlik harakati deb nom ola boshlagan. XX asr boshlariga kelib, ayniqsa, 1917-yilgi bolsheviklar to'ntarishidan keyin bu harakat siyosiy tus ola boshladi va bu harakat nomi jadidchilik harakatiga aylanadi. "Jadid" so'zi "yangi" degan ma'noni berib, Turkiyada ilk marta Sulton Salim III (1739–1802) hukmronligi davrida paydo bo'lgan. "Jadid" so'zi shuningdek, "yangilik tarafdori", "yangi tafakkur", "yangi inson", "yangi avlod" kabi ma'nolarni ham beradi.

Turkiston zaminida jadidchilik harakati uchga bo'linadi:

❖ Turkiston jadidchiligi;

❖ Buxoro jadidchiligi;

❖ Xiva jadidchiligi.

Turkiston jadidlari bilan Buxoro va Xiva jadidlari o'rtasida bir muncha tafovut bor. Turkiston o'lkasidagi jadidchilikning ijtimoiy asosini ziyolilar tashkil qildi. Ular Chor Rossiyasi mustamlakachiligiga qarshi kurashning oldingi saflarida turib, chorizmning xomashyo manbaiga aylantirilgan Turkistonning dastlab muxtor, so'ng mustaqil davlat bo'lishini yoqlab chiqdilar. Buxoroda jadidchilik harakatining asosini ziyolilar, mullalar, do'kondorlar, hunarmandlar va savdogarlar tashkil qilgan. Jadidlar soliqlarni kamaytirish, Buxorodagi amirlik tuzumi doirasida islohotlar joriy qilish talabi bilan chiqilar. Buxoroda birinchilar qatorida vobkentlik dehqon Jo'raboy ilk yangi usul maktabini tashkil qilgan. 1908-yil "Buxoroi sharif shirkati" tuzilib, uning tashkilotchilari Ahmadjon Hamdiy, Abdurahmon Sa'diy, Sadridin Ayniy va boshqalar bo'lgan. Ular darsliklar nashr etish va kitob savdosi bilan shug'ullangan. Harakatlar natijasida 1910-yil Buxoroda "Tarbiyai atfol" maxfiy partiya tashkil topdi. XX asr boshlarida Xivada ham jadidchilik harakatlari boshlangan. Harakat vakillari xonlikda rivojlanayotgan savdo-sanoat korxonalari egalari hamda yirik boylardan iborat bo'lib, bu oqimga Xiva xoni Asfandiyorxonning bosh vaziri Islomxo'ja boshchilik qilgan. Jadidchilikning maqsadi, xon hokimiyatini saqlab qolgan holda ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar o'tkazish, erkin bozor munosabatlarining rivojlanishi, yangi usul maktablarini tashkil qilishga qaratilgan edi. 1904-yil 10-noyabrda "jamiyati xayriya" tuzilib, uning ko'magi bilan Xiva shahrida dastlabki yangi usul maktabi ochildi. 1914-yil avgustda u partiya shaklini olgan.

Ustoz olim Begali Qosimov jadidchilik harakati – ijtimoiy, siyosiy, ma'rifiy harakat deb baholagan. Jadidchilik harakatining dastlabi boshlanish o'chog'i qrim-tatar ma'rifatparvari Ismoil Gasprinskiyning 1883-yilgi "Tarjimon" gazetasiga borib taqaladi. Ismoil diniy va dunyoviy bilimni, bir nechta xorijiy tillarini egallab, Sharq va G'arb dunyosini taqqoslagan. Uning 1884-yilda Boqchasaroydagi "usuli jadid", ya'ni yangi usul maktabining ochilishi ham ma'lum ma'noda muhim rol o'ynadi.

Ushbu maktab atigi 40 kunda 12 o'quvchining savodini chiqaradi. Ismoil Gasprinskiy tashabbusi bilan O'rta Osiyo hududiga ya'ni, Toshkent, Samarqand, Buxoro hamda Farg'ona vodiylariga ma'rifatparvarlik g'oyalari kirib boradi. Farg'ona vodiysida zamonaviy turdagi "usuli jadid" maktabini tashkil etadi. Gasprinskiyning tarafdorlari sifatida Mahmudxo'ja Behbudiy, Abduqodir Shakuriy, Saidahmad Siddiqiy-Ajziy kabi jadid otalari Samarqand hududidan maydonga chiqib boshlaydi. Turkistondagi jadidchilik harakati taniqli namoyondasi, "jadidlar otasi" deb tan olingan mashhur dramaturg va publitsist Mahmudxo'ja Behbudiy jadid adabiyotida chuqur iz qoldirdi. Behbudiy 18-yoshida qozixonada mirzolik lavozimida ish boshlagan bo'lsa, keyinchalik, qozi, muftiy kabi yuksak lavozimlarda ishlagan. U ham boshqa ziyolilar kabi XX asr boshlarida Turkiston o'lkasida ro'y berayotgan siyosiy voqealarga jim turib qaray olmadi. Mahmudxo'ja Behbudiy "usuli jadid", "usuli savtiya" kabi maktablarni ochilishiga bosh – qosh bo'lib, yosh avlodni ilmiy, ziyoli qilish, zamonaviy maktab g'oyasini qurishni ilgari surdi. 1914-yilda "Oyna" jurnalini chop qilib, vatandoshlarni siyosiy – ma'rifiy xabarlar bilan tanishtirib bordi. Shuningdek, "Behbudiya" kutubxonasini ochdi va teatr – studiyalarini tashkil qilib, teatrshunosjikka asos soldi. Shu o'rinda birinchi Prezidentimiz Islom Karimovning "Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch" asarida keltirilgan: "Qachonki milliy madaniyatimizning uzviy qismi bo'lgan teatr san'ati xususida so'z borar ekan, buyuk ma'rifatparvar Mahmudxo'ja Behbudiyning: "Teatr – bu ibratxonadir", – deb aytgan fikrini eslash o'rinlidir", – degan dono so'zlarini aytib o'tish lozim. Teatr sahnasi orqali rus bosqinchilarining davlat erkinligi, ozodligi va mustaqilligiga putur yetkazayotganini ko'rsatish xalq ongini, milliy iftixorini tubdan uyg'otish, o'zligini anglash, birdamlikka chaqirdi va buning uchun kuch-g'ayrati va shijoatini ayamadi.

Shuningdek, jadid vakillaridan Munavvarqori Abdurashidxonov, Abdulla Avloniy, Ubaydullaxo'ja Asadullaxo'jayevlar ham Toshkentda ijtimoiy-siyosiy, ma'rifiy harakatlarning faol ishtirokchisi bo'lishgan. Munavvarqori Abdurashidxonov jadidchilik tafakkuri va g'oyalarini targ'ib qilish, milliy gazeta va

jurnallar tashkil qilish hamda jadid teatri va matbuoti tashabbuskorlaridan biri bo'lgan. Munavvarqori eski va diniy mazmundagi zamon talablariga javob bermaydigan maktablarni tugatib, uning o'rniga xalq uchun qulay bo'lgan kichik maktab va madrasalarni tashkil etisni, zamonaviy fanlarni o'qitishni o'zining "Taraqqiy" gazetasida bergan "Bizning jaholat – jahli murakkab" maqolasida aytib o'tgan. Uning 1907-yilda "Adibi avval" va "Adibi soniy" kabi maktab darsliklari chop etilgan. Munavvarqori jadidchilik harakatida "ustozi kalon" darajasini olgan.

Shuningdek, Toshkentda jadidchilik harakati namoyandalaridan yana biri ma'rifatparvar adib Abdulla Avloniydir. Abdulla Avloniy ta'lim-tarbiya, yaxshi xulq, axloq tarbiyasi kabilarga e'tibor berib, "Turkiy guliston yoxud axloq" asarini yozgan. Uning ta'rifi bo'yicha: "Tarbiya", "pedagogika", ya'ni bola tarbiyasining fani demakdir". 1904-yilda Mirobodda usuli jadid maktabini ochgan. Bu maktabda o'zbek tili, rus tili, tarix, arifmetika va siyosatshunoslik kabi fanlar o'tilgan. Maktabda ta'lim berish usuli o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi interaktiv muloqotga asoslangan bo'lib, bu jadid maktablarining eng katta yutug'i hisoblangan. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2020-yil 30-sentyabrida "Ma'rifatparvar jadidchilik harakati namoyandalarini mukofotlash to'g'risida"gi farmoniga asosan Abdulla Avloniy "Buyuk xizmatlari uchun" ordeni bilan mukofotlangan.

Shu davr jadid adabiyotining ko'zga ko'ringan vakillaridan yana biri Abdurauf Fitrat bo'lib, Turkistonda ma'rifat, milliy uyg'onish va mustaqillik g'oyalarini ilgari surgan. Turk, arab, fors tillarini mukammal bilgan. Fitrat "Yosh buxoroliklar" harakati yetakchilaridan biri bo'lib, Buxoroda islohotlar o'tkazishga harakat qilgan. U so'l jadidchilarga boshchilik qiladi, ta'lim va madaniyat vaziri lavozimida ishlagan. 1918-yil oxirlarida safdoshlari bilan "Chig'atoy gurungi" nomli madaniy birlikni ta'sis etadi. Ushbu madaniy guruhning o'z oldiga qo'ygan vazifa va maqsadlari turkiy tilni yangilash, badiiy adabiyotni boyitish uchun eski va yangi turkiy asarlarni Turkiston bo'ylab jamlash g'oya tarafdorlari edi. Fitrat ham 1923–1930-yillarda, "Sarf" nomli o'zbek tilining birinchi grammatikasini yozadi.

Jadidchilik harakatining so'nggi yillari sobiq sovet tizimida "O'n sakkizlar guruhi", "Inog'omovchilik", "Qosimovchilik", "Badriddinovchilik" kabi nomlar ostida qoralanib, milliy ziyolilarni ommaviy ravishda qatag'on qilishga qaratilgan davr hisoblanadi. 1929-yil noyabrda Munavvarqori boshchiligidagi 38 kishi qamoqqa olinadi va keyinchalik ularning soni 87 kishiga yetgan. Shu davrdan boshlab, jadidchilik harakatiga kuchli zarba berildi.

Jadidchilik harakati siyosiy ma'rifatparvarlikdan jadid taraqqiyparvarlar firqasi darajasiga ko'tarila oldi. Bu harakat hamda firqa a'zolari o'z faoliyati va dasturiga ko'ra, sho'ro adabiyotlarida aytilganidek, "bir hovuch boylar manfaatiga xizmat qiluvchi liberal burjuaziya vakillari" emas, balki Turkistonning barcha xalqlari taqdirini o'ylab ish ko'rgan demokratik jarayonning namoyandalari edi.

Sovet davrida yozilgan adabiyotlarda jadidchilikka "burjua-liberal harakat" deb ta'rif berilgan. O'zbekiston mustaqillikka erishilgandan keyin jadidchilik harakati va uning namoyandalari nomi qayta tiklandi. Tarixchi, adabiyotshunos, tilshunos, faylasuf, huquqshunos, san'atshunos va pedagog olimlar jadidlarning ilmiy va adabiy merosini o'rganishda dastlabki natijalarni qo'lga kiritishdi. Mustaqillik yillarida Fitrat, Cho'lpon, Abdulla Avloniylarning 2-jildli, Behbudiy, Abdulla Qodiriy, Ibrat, Ajziy, So'fizodalarning 1-jildli, shuningdek, Fayzulla Xo'jayev, Munavvarqorilarning asarlari chop qilindi. Jadidlarning 20-ta mashhur vakili kiritilgan "Unutilmas siymolar. Jadidchilik harakatining namoyandalari" albom-kitobi Toshkentda 1999-yil nashrdan chiqdi. Ularning faoliyati darslik va qo'llanmalarga kiritildi.

Shu yili 16–18-sentyabrda Toshkentda "Markaziy Osiyo XX asr boshida: islohotlar, yangilanish, taraqqiyot va mustaqillik uchun kurash: "Jadidchilik, Muxtoriyatchilik, Istiqlolchilik" mavzusida xalqaro konferensiya o'tkazildi. AQSH, Germaniya, Fransiya, Italiya, Turkiya, Rossiya, Hindiston va boshqa mamlakatlardan kelgan nufuzli olimlar jadidchilik va istiqloolchilik harakatlari to'g'risida jahon ilm-fanida to'plangan so'nggi xulosalar yuzasidan O'zbekistonlik hamkasblari bilan o'zaro fikr almashdilar. Jadidchilik harakati jahonshumul

ahamiyatga molik hodisa ekanligi e'tirof qilindi. Konferensiyada ushbu muammoni tadqiq qiluvchi Xalqaro ilmiy kengash tuzildi.

Xulosa qilib aytganda, Abdurauf Fitrat, Mahmudxo'ja Behbudiy kabi jadid ma'rifatparvarlari ilgari surgan g'oya va takliflar hozir ham o'z ahamiyatini yo'qotgani yo'q. Hozirgi davrning mana shunday rivojlangan, gullab-yashnagan davriga yetib kelishning, biz yoshlarning ham shijoatimizni oshirishga asos bo'lgan hamda timsoli sifatida qaraladigan ma'rifatparvar olimlarning o'rni behisob ekanini yana va yana ta'kidlaymiz lozim. Munavvarqori va boshqa jadidlar yangi usul maktablarini tashkil qilgan, darsliklar yaratgan. Holbuki, vatan iftixori, yurt ozodligi hamda kelajagi uchun mablag'larini ham ayashmagan. Hatto yosh avlodni Turkiya, Germaniya kabi ilm va boshqa sohalar bo'yicha rivojlangan davlatlarga yuborib, zaruriy kasblarni egallab, ta'lim olishiga barcha shart-sharoitlarni yaratib bergan.

Bugungi kun Yangi O'zbekistonda Turkiston jadidchilik harakatini, ular olib borgan siyosatni keng xalq ommasiga yetkazish barcha targ'ibot tashkilotlarining muhim vazifasi bo'lib hisoblanadi

Shu o'rinda barcha sohalar kabi Axborot – kutubxonalar ham yetakchi o'rinda bo'lishi kerak. Sohani rivojlanishi, taraqqiyoti, Respublika aholisini axborot bilan ta'minlashi, yangicha yo'nalishda xizmatlarni tashkil qilishi bugungi kunning muhim vazifasi hisoblanadi. Avvalo Uyg'onish davrining mohiyati, o'sha davr mumtoz adabiyotimiz vakillarini, ularning olib borgan harakatlarini, noyob asarlarini xalqimizga etkazishi, buning uchun Axborot – kutubxonalarda targ'ibot ishlarini to'g'ri shakllantirish zarur. An'anaviy va zamonaviy usullar orqali foydalanuvchilarga xizmatni muqobil yo'llarini izlab topish, ularga jadidchilik harakati va ularning maqsadi, olib borgan mafkuraviy siyosatini, bugungi kun Yangi O'zbekiston strategiyasiga qo'shgan hissasi mohiyatini ochib berish, Davlatimiz siyosatini anglab etishiga yaqindan yordam berish lozim. Buning uchun Axborot – kutubxona muassasalari sohaga tegishli Qonunlar, qarorlar va farmoyishlar asosida ish rejalarini shakllantirishlari, yillik va strategik ish rejalarida muvaffaqiyatga erishish yo'llarini oldindan ko'ra bilishlari, soha mutaxassislari bor

imkoniyatlarini ishga solishlari, ishga yangicha yondashuvni amalga oshirishlari zarur. Targ'ibot – tashviqot usullarining to'g'ri shakllantirishlari, ommaviy tadbirlarni tashkil qilishlari, kutubxona fondlarida jadidchilik harakati namoyandalarining asarlarini ko'paytirishlari, og'zaki va ko'rgazmali targ'ibotlarni tashkil qilishlari, o'zlarining elektron kutubxonalari orqali jadid bobolarimizning asarlarini elektron shakllarini foydalanuvchilarga yetkazishlari lozim.

Axborot – kutubxonalarda olib borilayotgan jadidchilik faoliyati targ'iboti ularning ruhi poki oldida hamisha qarzdor ekanimizga kafolat bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2026-yil 15-yanvarda "Kitonxonlik madaniyatini rivojlantirish va aholi o'rtasida kitob o'qishga qiziqishini oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-9-sonli qarori.
2. "Jadidchilik". O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2000–2005.
3. "Jadidizm". O'zbek sovet ensiklopediyasi. – Toshkent: O'zbek sovet ensiklopediyasi bosh redaksiyasi, 1973. – 279 b.
4. Avloniy A. Tanlangan asarlar, 1-2-jildlar. – Toshkent: Ma'naviyat, 1998. – 598 b.
5. Behbudiy M. Tanlangan asarlar. – Toshkent: Ma'naviyat, 1999. – 279 b.
6. Qosimov B. Milliy uyg'onish: jasorat, ma'rifat, fidoiylik. – Toshkent: Ma'naviyat, 2002. – 397 b.
7. Abdurashidxonov M. Xotiralarimda. (jadidchilik tarixidan lavhalar). – Toshkent: Sharq, 2001. – 112 b.
8. Karimov I. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. – Toshkent: O'zbekiston, 2008. – 176 b.
9. www.google.uz